

VII.

Розлука з чоловіком, котрого кохаєш, нагонить завсігди и журбу и тугу; але не в кожнім зрості ся туга, ся журба виказують одинакий вплив. В молоді и в зрілі літа не однаково чувствує серце и любов и ненависть, и печаль и радість. Розлука Риси з Джуром нагнала на Рисию велику журбу, велику тугу: але-ж Рися в-перше любила, в-перше и журилась! в-перше боліло її дівоче серце; в-перше рвалось воно з грудей — туди, за ним!.. в-перше до неї впав на душу камінь печали! Рися страшенно страждала, щиро мучилась; але-ж муки ті були першими муками в її житті... А перші муки не довговічні! — Тим то трохи-по-троху муки Риси становились менш и менш: журба спадала, смуток минав; молоде серце втихомирювалось и привикало ждять. Трохи-по-троху минали для Риси безсонні ночі, душа заспокоювалась и зоставалось в серці тихе, спокійне кохане напоєне и приспане надією. А надія — надія велика сила! кого вона не заспокоїть, кого не приспить, наче ніжна мати, пригорнувши до лона свою немовлющу дитину! Лишимо-ж ми до якого часу Рисию з її надією, покіль не зустрінемося з нею в другій частині нашої хроніки, и вернімося до других наших знаємих, — жильців благодатної Жуківки!..

Незабавом після виїзду Джура з Жуківки, Семен поїхав у Смутний-Кут до Віренка. Хутор Віренка справді був якийсь смутний. Через невеличкий ставок лежала гребля обсаджена вербами. На однім кінці греблі стояла хата на дві половині; на одшибі комора, далі конюшня плетена з ліщини, за конюшнею йшли хліви, повітка, за ними клуня; за клунею на горбі віковичня дубина; були дуби обіймищів в-двоє або в-троє. В-праворуч тяглись тютюнники, а за ними садок з омшеником; в-ліворуч манячила довга біла камяниця, біля котрої стояли височенні залізні димарі: хоча й гордо, але смутно дивились вони округ себе на ті поруби лісів, котрі сплюндровали люде и дим з котрих перепустили у ті димарі, замисливши варить сахар, и виваривши замісто сахару — банкруцтво господарів Смутного-Куту!.. Отя камяниця — був сахарний завод, збудований попереднім господарем Смутного-Кута Ломачкою літ за пять до знесеня крѣпацтва. Ломачка був чоловік на всі руки!.. до чого хоч, привернеш ёго! Явився якийсь до ёго Німець з Прусів и підбив будовать завод. Збудували, насіяли буряків, стали робить сахар. Покіль були крѣпаки, покіль був даремний труд, не купована сила — завод йшов; але як знесли крѣпацтво та прийшлося наймать робітників — завод сів!.. Повести хазяйство вольною силою Ломачка не вмів, не вмів прирівнятися до нового строю, хотів жить, як жив за крѣпацтва; а грошей нема! Став Ломачка позичать. Позичав, позичав: прийшлося отдавать — нічим!.. допозичався до того, що Смутний Кут продали публічно з під молотка! Віренко перекупив ёго вже з других рук. — Так отсей то завод з своїми димарями був наче монумент того безголова, з яким наші пани вели свої хазяйства... се був печальний монумент печального крѣпацкогo часу. На другім кінці греблі над самою дорогою стояв новенький чепурненький, покритий соломною домик з помалєваними віконицями: двір біля домика був великий, чистий; під вікнами був цвітник. От — и уся оселя Смутного Кута! О-круг ёго шумів ліс и ліс. Найближе селище від Кута було за три верстви. Проїздної дороги через Кут не лежало; ніщо й ніхто, крѣме Кутян, не ворушив тут спокою! Тихо було наче в монастирі и хутор Віренка походив більш на скит ченців, ніж на оселю освічених мирян!.. Коли б мені довелось тікать од людей, щоб спасать душу, я б утік у Смутний Кут! тут би я оглядав природу, слухав, як на весні щебечуть соловії, трещать иволги и кують зазулі!.. слухав би, як шумить гай, як в осени и зимою скиглять

сіроманці і реве вітер, и не чув би людей и дивився на їх тільки тогді, коли б сам того бажав... Отже Віренко поселився тут не ради спасеня душі, він поселився тут з сеєюю. Проблукавши по волі й по неволі літ десять по світу, сполосовавши Россию вдовж и впоперек од Білого до Чорного моря, од Висли до Волги, надивившись на людей и на їх жите, проковтнувши не одну мірку лиха, — він одкупився від циганских переїздів, одкупився дорогою ціною: молодими літами, жвавою й здоровею; и здобувши вірну ніжну дружину, за котру б оддав увесь світ, поселився він з нею и з трема маленькими дітками у Смутнім Куті, як мовляв він сам, „доживать віку”. Підтоптався він, спав з себе и не годився вже на жваву громадску працю; але серце ёго не зостарілось, воно молоділо від віри в кращу будучину народа... и сів Віренко в хуторі, бажаючи заспокоїться, пахать землю, доглядать своїх дітей и по волі взятсь за деяку літературну працю.

Приятелів у Віренка було мало, а ворогів — доволі; бо Віренко не вмів ховать правди, різав він її кожному в вічи! не вмів він лукавновать думками, кривить душею: чоловік простий, без жодної задрости, чоловік з головою, справедливий, щирый... Таких людей у нас не люблять и вважають їх завсігди за неспокійних, невживчих... Та воно й правда! як же вживеться брехня з справедливою, хитрость з щиростью!

Жук хоч и знав Віренка ще давно, коли він був дитиною, а Віренко молодшим паробком, — але знав він ёго тільки з виду. Тепер він пізнав Віренкову душу, серце, освіту и розвій и полюбив Віренка. Віренко не вважав на те, що він далеко старійший від Жука, більш знає жите и людей, більш має житевого досвіду! Ні, він ніколи, ні разу ні в чому не нагадав про се Жуку, а держався з ім як з ровесником, як з рівнею и на помилки Жука вказував так скусно, що Жуку здавалось, наче він сам зрозумів свою помилку. Одно слово: Віренко, не дававши ні якої пощади людям заносливим, більш усього оберегав самолюбє у людей прямих, чесних и простих.

„Правдиве самолюбє, правдиве самоповажанє,” говорив Віренко, „така святиня у чоловіка, котрої не слід ображать: без самолюбїя, без самоповажаня — чоловік все одно, що старий жіночий стоптаний черевик.”

Жук й Віренко здружились и стали частенько їздить один до другого. Раз Жук завів з Віренком розмову про своє любиме бажанє: завести позичкову касу.

— „Діло добре,” сказав Віренко, „та тільки піде воно вірно и стане міцно лиш тогді, коли ёго заложить на основі асоціяції, коли до ёго прилучиться сільска громада.”

„Так, так!” одповів Жук; „я инак и не мізкую! бо коли я сам від себе заведу касу, з сєго громаді невелика користь буде... Треба так діло ставить, щоб ёго вела сама громада, щоб громада зрозуміла усю користь від каси.”

— „Отсе й трудно!” сказав Віренко. „Нема спору, що громадяне підуть до каси за позичкою, але самі, яко члени, до каси ледве чи прилучаться; бо між нашими сільскими людьми, хоча й живе поговірка „що в гурті каша їстєся,” але ж справжнєго гуртового духу нема!.. Спаси-Біг жидам та становим: вони з панами вигнали сей дух и розїєдинили наших громадян.”

„Мені здається, ви помиляєтесь,” одповів Жук. „Хиба наші „толоки” не гуртова праця?”

— „Праця гуртова, але не для гурту а для одного чоловіка. Ось послушайте, я розкажу вам, як я пробовав завести асоціяцію на селі. Отут верстов зо чотири од мого хутора єсть невеличке село Куцівка — на половину воно з „казенних” крестян, на половину з „временно-обязаних”. У Куцівці нема ніякого млина и їздять Куцівці за 8 верст у млин, аж у Маряновку. У мене в хуторі теж святе: нема млина, усюди ліс; де не настав млин — не

молоти ме він; а Куцівці мають у себе дуже вдачне для млина місце. От поїхав я у Куцівку в неділю: біля шинку, як водиться, зібралась громада. Став я їм говорить, щоб спорудить громадський вітряк. Я, кажу, дам дерево, залізо и каміне, а у вас свої майстри єсть, от и нехай вони поставлять у вас на могилі вітряк. Єсть у вас и чоловік такий, що колись мірошниковав у Маряновці: візьмемо ёго у мірошники, нехай він меле и мені и вам даром: а те млинове, що брати мемо з других хуторян, продамо и з тих грошей заплатимо мірошникові, а що зостанеться, будем складувать на всякий злучай, або купувати мемо гуртом сіль, деготь, ремінь? Слухали, слухали мене Куцівці и стали на тому, що „треба подумать”. Через тиждень приходять до мене.— „А що,” питаю, „надумались?” — „Надумались, пане!” — „Що-ж?” — „Та що, не приходиться так!.. чудно якось, що млин не мати ме хозяїна, и знов чудно, щоб и грошей не ділить... Ми придумали ось як: беріть собі оту нашу гору и ставте собі млин, а за землю молоти мете нам даром.” Довго я бився з ними, нічого не вийшло! Хотів, щоб продали мені під млин землю, и на те не згодились. От я, щоб вивідать у їх ума, підслав шинкаря жида купити землю... Ну жидови згодились продати землю за три відра горілки, а мені говорили, що ні за що тієї землі не продадуть, бо може колись самі зберуться поставити вітряк... Не треба вам казать, що я не взяв через жидівські руки землі; ставити му у себе топчак; але-ж подумайте, як то трудно нашому братові заподіять яке будь діло з селянами! Не вірять вони нам, а до того й засліплені темнотою, так що й самі своєї користи не зрозуміють, їм завсігди здається, що пан хоче обдурити їх. Жид піддержує між ними недовіре до панів...”

„Що-ж! не можна їх и виноватити за се!.. недовіре — плод исторії.”

— „Я й не виновачу їх... я кажу тільки про те, як довго ще треба ждати того часу, коли селяне стануть вважати и нас за людей и вірити муть нам більш ніж жидам.” —

Така річ Віренка запалила Жука. Не довго думавши, став він побиватися, щоб завести позичкову касу. Порадився з матерю; мати згодилась з думкою Жука; хоча трохи и покивала головою, одначе не заборонила синові узяти тисячу карбованців, щоб заложити касу.

Раз в неділю після служби Жук завізав до себе пан-отця и чоловік дваццять розумніших громадян з Куликівки и став їм викладувати свої уваги про касу.

„Я дам вам в позичку,” говорив Жук, „тисячу карбованців; от-се й буде ґрунт, на котрому збудуємо касу. Хто пристане до товариства, повинен що місяця вкладувати в касу по четвертаку, значить: на рік 3 карбованці. Кожен товариш має право позичити у касі стілько грошей, скілько коштувати ме половина ёго робочого товару. Прміром: у мене три пари волів; коштують вони 200 карбованців, значить в позичку мені з каси можна узяти 100 карб. — Срок позички положимо не дальш як на рік за 6 процентів. Отсю сумму и проценти можно виплачувати и частками, місячно. Половину баришів, котрі зберуться з процентів — будемо повертати на виплату моєї тисячи.”

Громадяне мовчки слухали Жука й чухали потилиці.

„Що-ж! як вам здається моя річ?” спитав Жук.

— „Та воно, бачте, паничу! поздоров Боже вас!.. річ ваша гарна, та діло якесь чудне...” одповів оден з громадян.

„Чим же воно чудне?”

— „Та тим, що у нас сего з-роду не було; привикли, бачте, ми позичати коли треба гроші, — хоч у вашого отця, як був живий... нехай над ним земля пером! хоч у вашої матусі, пошли їй и вам Господи многі літа!...”

„А в жида хиба не позичаєте?” спитав Жук.

— „Трапляється... беремо и в жида.”

„И виплачуєте в двоє?”

— „Буває! буває и в трое...”

„Ну, бач!.. так хиба вам не краще позичать у своїй кассі ніж у жида?”

— „Де то вже не краще?... краще!.. та кажу ж, щось чудне. Як ви порадите, батюшка?”
обернувся один козак до пан-отця.

— „Моя рада така, що Семен Иванович хоче вам добра! Тільки от и я не розберу: хто ж заправляти ме у нас кассою?”

„Як хто!” одповів Жук; „и самеж товариство! Приміром: буде у нас 20 товаришів, ну й виберемо з їх чолокік пять, вони й заправляти муть...”

Стали громадяне думать між себе, стали радиться, розсуждать: один звертав увагу на те, що „де держати мемо гроші? хиба в церкві!” другий дивовав ся тому, що виходить воно так, „наче чоловік сам у себе позичає”; а в кінець усі запитали пан-отця: чи не буде за се чого од начальства? чи не оштрафують за се? чи не скажуть: як ви сміли заводить свою кассу, коли каса єсть при волости?” Жук заспокоював їх, кажучи, що кассу не инак заведуть, як спитавши начальство, аж самого міністра, и знов став виясняти ім, як повинна завестись каса, як и хто орудовати ме єю, яка буде користь од неї и т. д.

Громадяне вірили, що Жук не хоче обманювати їх, не хоче підвести їх під геца, але все таки якось з сумлінням слухали ёго, стоячи більш усього на тому, що „коли б за се не було чого від начальства.”

„Коли так,” сказав Жук, „так зробім ось як: я випишу вам отсе все на бумазі, а ви підіть з нею до посередника, або не в город, до комісаря, та й попитайте, що вони скажуть.”

— „Хиба так!.. отак добре! так краще!” одповіли громадяне.

Днів через три завернули до Жука Сопун и Оскерко. Слово по слову Оскерко спитав Жука:

— „А я чув, що ви добре діло підіймаєте: хочете завести позичкову кассу?”

„Хочу, та не знаю, чи буде вдача.”

— „Пильнуйте, щоб була каса для народа — се перший камінь, на котрому можна збудовать розвій народнєї сили...”

„Так!” одповів Жук.

— „Знаєте, ведучи кассу и стоячи раз-у-раз біля народу, можна робить великий вплив на погляд народній, можна звертать уваги громади з касси и на що инче...” говорив Оскерко.

Жук глянув на ёго так, наче пятака дав, и сказав: „я вас не зрозумів.”

— „Діло ясне,” проводив Оскерко: „можна помаленьку привертать народ до вчення, вияснить ёму причину ёго убожества, здирство яке він терпить, ярмо котре він носить; нагадать ёму про старовину, про волю... одно слово: можна, заслонившись кассою, принести користь.”

Жук глянув на Оскерку: Оскерко спустив очи на чоботи... Жук всміхнувся й одповів: „В один віз не приходиться запрягати вола й коня. Коли я стану до касси примішувать и політику, так зроблю те, що вийде, як кажуть, ні Богу свічка, ні чорту кочерга! Народ треба спершу визволити з економічної неволі, з ярма спекулянтів и баришників; треба піднять ёго добробит, а коли у ёго буде що їсти й пити, тогді мож поговорить з ним и про щось инче... Але — се далекий ще час!..”

— „Отсе — то й шкодить нам,” перебив ёго Оскерко, „що ми не навчилися ще й досі робить те сьогодні, що можна робить; а завжді odkладаємо на завтра те, що треба робить сьогодні!”

Жук розгорівся. „Ні!” сказав він; „нам шкодить не те, а те, що ми привикли разом стрілять на два заяці! разом запрягать коня и вола;... не збудовавши хати ставимо піч... усюди нам треба примішати „щось инче...” Заведемо школу для народа и зараз хлопцям и бухнемо: „нема Бога!” Станемо розповідати про землю, про дощ — и приплетемо сюди и Січ и Гонту... нам, конечно, зараз замажуть рот... Ми тогді й сидимо зложивши руки, виноватимо уряд, плачемось, що нам усе заборонено, що нам нічого не можна робить!.. а діла справжнього, діла потрібного народови ми не бачимо!.. Усі ми ділимося на двоє: одні спершу кричать, а потім плачуть; другі мовчать — та видають себе авторитетами, богами з Олімпа: послухаеш їх, просто на речах, наче на органі, а кинься до діла? спитай отих „генералів” — що вони роблять? нічогосінько!.. От-що нам шкодить!.. усякий хоче ватажковати, а робить нікому... „Усе пани та пани, а хто-ж на греблю?..”

Оскерко підскаочив, и став видавати з себе завзятого червоного ліберала. Сопун підойшов до Жука й тихенько сіпнув ёго за полу...

Минуло ще тижнів зо два. Раз під двором Жучихи задзвонив дзвоник и зупинився візок, з котрого виліз якийсь мужчина и ввійшов у двір.

— „Хто се такий приїхав?” сказала Жучиха, дивлячись у вікно.

— „Се становий!” одповів Иван й пішов одчиняти приїзжому двері.

— „Я отее до вас по ділу,” сказав становий Жукові.

„А хибаж у нас трапляється, щоб становий заїхав коли без діла?” пошутковав Жук. „Ну, кажіть-же, яке там у вас діло до мене?”

Становий достав папери, подав Жуку и промовив: „велено з губернії підсогласить панів, чи не пожертвує хто чого на монумент Лермонтову... Так отее я й до вас за сим...”

„Добре,” одповів Жук, достав з кишени три карбованці й подав їх становому, говорячи: чим багаті, тим раді.”

Становий сховав гроші й папери и закурив папіроску.

— „Скучно тепер на хуторі... Осінь... грязько...” заговорив становий.

„Ми не скучаємо,” одповів Жук.

— „Хиба у гості часто іздите?”

„Ні! більш дома! та й ні куди іздить.”

— „Де вам нікуди! кругом вас сусіди: он Хмара, Ракович, Коломієць; знов недавно переїхав сюди Віренко, чоловік звісний... та ви-ж ёго знаєте... ви, здається, були у ёго?”

„Був!”

— „Ну, от вам! хибя мало сусід... Я отее зараз од Хмари, чув у ёго, що ви якусь касу у Куликах завели?”

„Не якусь, а позичкову, и не завів ще, а думаю завести,” одповів трохи з серцем Жук...

— „А Хмара казав, що вже завели.”

„Бреше ваш Хмара.”

— „Казав, що й громаду ви збирали у себе...”

„Збирав, тільки не громаду, а чоловік кілька...”

„Еге!.. бачте! а він каже: усю громаду, я й думаю, що як же се так, що я про се нічого не чув... знов Хмара бідкується, що сю кассу ви завели на те, щоб поставить супротив ёго народ, перебить у ёго робітників...”

Жук не видержав — й подивившись на станового спитав: „Се ви у мене вивідуєте?.. чули, що дзвонять, та не знаєте де! Ви-б просто так и сказали, що вам яко урядовому агенту „треба знать усе, що діється у вас у стані”, та и розпитали-б мене про кассу, я-б вам и розказав усе, без Хмариних побрехенёк...”

Становий почервонів, став заикатись и божиться, що він и на умі собі не мав розізнавать про кассу, а тільки так спитав, до слова... Жуку стало гидко слухать брехню, він взяв швидче папироску и запалив її.

— „Паничу! до вас громада з Куликів прийшла,” сказав Иван Жуку, війшовши в кабінет.

Жук зирнув в вікно. На дворі стояло чимало народу... Становий став прощатсья.

„Ні!” сказав ёму Жук, „од обіду я вас не пушу, особливо тепер. Я дуже радію, що громадяне прийшли при вас: ви послухаєте нашу розмову, знати мете, яку кассу ми заводимо... Ось ходімо до громади.”

Становий замислився, одначе не було що казать, мусів послухать Жука. З громади вийшов наперед чоловік літ під 50, з сивими вусами: се був куликівський козак, Павло Замковий.

„Що скажете, люде добрі?” спитав Жук.

— „Усе добре, паничу!” одповіла громада.

„Добре, як добре! говоріть.”

— „Були ми з вашою бумагою у посередника, читав він її.”

„Що ж?” питав Жук.

— „Та нічого-ж!” одповів Павло. „Сказав, що кассу можна заводити, що за се нічого не буде... тільки, каже, треба писать в губернію.”

„А вже ж треба... Я ж вам й тогді се говорив... та ще не в губернію, а аж до міністра.”

— „Еге ж, еге!... так отсе ми вже усі гуртом до вас: давайте радиться, та кінчать діло.”

У Жука од радощів аж серце тёхнуло, аж очи заблищали.

„Давайте! давайте! будемо кінчать,” говорив він.

— „Роскажіть же паничу нам ще раз, як воно буде, щоб ми гаразд второпали.”

Жук знов виложив свої думки про кассу. Загула знов громада, знов стали править, хто куди! Вже стало вечеріть, як Жук виніс з хати давно заготовлений проєкт устави кассової и сказав, що хто пристає до касси — повиннен підписатсья.

— „Цур ёму! Ще й підписуватсья! чи не можна б не підписувавшись? Та у нас и письменного нема!.. хто за нас підпише?”

— „Я підпишу” озвався становий. „Давайте руки!”

Громадяне подались трохи позад.

„Ну-те ж! давайте руки!” говорив Жук.

— „Давайте братці! хто первий?” сказав Замковий и оглянув громаду.

— „Хто ж первий? ти! ти давай, а ми за тобою.”

— „А може нехай хто другий, може ти Степане, даси попереду?”

— „Ні! я не хочу!.. нехай дає Митрохван.”

— „Чого Митрохван?.. хиба без мене нікому...”

— „Ну коли не ти, так нехай Тарас дас, де він? де ти Ховань! давай руку!”

— „Еге ж, як раз!” озвався Ховань „давай ти, а я за тобою.”

— „Ні! я перший не дам; нехай другі дають! Он Опанас стоїть попереду, нехай він и дає... Давай діду руку... чуєш?”

— „Не оглух ще, чую,” одповів Опанас... „Вже комусь, та треба давать... Чи мені, так и мені і.. а може помірятьсясь... Ось слухай, Павло! ке сюди твій ціпок, у тебе довший од мого: давайте, хлопці, міряться; чия буде зверху, тому й давать руку первому.”

— „Ну-те, годі дурить! що се вигадали! коли давать, так усім разом давать.”

— „Еге! еге! отак лучше!.. щоб не було ні першого ні останнього!” загула громада и разом кілька рук простяглось до руки станового.

„Ну! дай же Боже час добрий!” сказав Жук.

— „Дай Боже!” одповіла громада; „тепер би, паничу, треба могорича.”

„За що?” спитав Жук.

— „За отсю кассу.”

„От — тобі й на! ще й касси нема, а він вже й могорича пить...”

— „Вже як хочте паничу! а треба по чарці! ми з роду не виходили з вашої господи без чарки.” Винесли сулію и випили по чарці.